

BYZANTINA KAI MESSAIΩNIKA MNHMEDIA HΠEIPY

Ἀπὸ τῆς 8ης Ὀκτωβρίου 1965 ἤρχισε λειτουργοῦσα ἐν Ἰωαννίνοις ἡ 5ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ἰδρυθεῖσα διὰ τοῦ Β. Διατάγματος 550/1965 καὶ ἔχουσα ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς τῶν μνημεῖα τῆς Ἡπείρου, τῆς Αἰτωλοακαρνανίας καὶ τῶν Ἰονίων Νήσων. Ἐφορος ἐποπεθετήθη ἡ ὑπογραφομένη, Ἐπιμελητὴς δὲ ὁ κ. Π. Βοκοτόπουλος.

Ἡ προσπάθειά μας ἐστράφη κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν διερεύνησιν τῆς μεγάλης εἰς ἔκτασιν καὶ περιεχόμενον αὐτῆς περιφερείας πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς πρώτης γνωριμίας μας μετὰ τὰ μνημεῖα καὶ διαπιστώσεως τῶν ἀμεσωτέρων ἀναγκῶν συντηρήσεως τούτων. Προσέτι ἡ ἐναρξὶς δημιουργίας ἀρχείου τῶν μνημείων, γνωστῶν ἢ ἀγνώστων μέχρι σήμερον, ὡς καὶ φωτογραφησεῶς τῶν ὑπῆρξαν ἐκ τῶν πρώτων μελημάτων.

Λόγω τοῦ περιωρισμένου χρόνου καὶ τοῦ ἐπελθόντος χειμῶνος, κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους μῆνας τοῦ ἔτους τούτου, ὅτε ἀνελάβομεν τὴν Ἐφορείαν, ἐπεσκέφθημεν κυρίως τὰ εἰς προσιτὰς περιοχὰς μνημεῖα καὶ ἰδίως ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ ἀξιολογώτερα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκεῖνα, δι' ἃ ὑπῆρχον ἐπείγοντα θέματα συντηρήσεως.

Ἡρχίσομεν μετὰ τὴν μελέτην τῶν σημαντικῶν μνημείων τῆς Ἄρτης τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, τῶν ὁποίων, ὡς γνωστῶν, τὴν ἀναστήλωσιν καὶ δημοσιεύσιν ἔχει ἀναλάβει ἀπὸ ἐτῶν ὁ Καθηγητὴς κ. Ἄ. Ὀρλάνδος. Ἐξακολουθῶν τὸ σωστικὸν ἔργον του καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ἐπεράτωσε τὴν ἀναστήλωσιν τῆς μεγάλης Τραπεζῆς τῆς Παρηγορητίσεως, ἐξέδοις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Αὕτη θὰ χρησιμοποιηθῆ ὡς αἶθουσα Μουσείου. Ἐπίσης διεμορφώθη ἡ πρόσβασις πρὸς τὸν αὐτὸν ναὸν καὶ ἐποπεθετήθη νέα περίφραξις τοῦ περιβάλλοντος (βλ. Τὸ Ἐργον 1965, σ. 146).

Εἰς τὸν Νομὸν Ἄρτης ἐπεσκέφθημεν ἄλλον ἀξιόλογον ναὸν τῶν χρόνων τοῦ Δεσποτάτου, τὴν Κόκκινην Ἐκκλησιάν Βουλγαρελίου (νῦν Δροσοπηγή). Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὁ ναὸς οὗτος ἔχει ἀναστηλωθῆ καὶ πάλιν ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος παλαιότερον τὸ μνημεῖον (Ἡπειρωτικὰ Χρονικά τ. Β' (1927), σ. 153-169) καὶ περιφρουρόντος τὰ μνημεῖα τοῦ Νομοῦ Ἄρτης Καθηγητοῦ κ. Ὀρλάνδου. Ἐδῶ διεπιστώσαμεν τὴν ἀνάγκην συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων σφύζονται ὀρισμέναι προσωπογραφίαι ἀπὸ τὰς παλαιότερας εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ὅπως ἡ τοῦ Ἰωάννου Τζιμισκῆ καὶ τῆς συζύγου

τοῦ Ἄννης (ἔ.ἀ. σ. 162), αἵτινες παραμένουν εὐτυχῶς ἀκόμη εἰς τὴν θέσιν τῶν παρὰ τὸν θρυμματισμὸν τῶν κονιαμάτων γύρωθεν (Πί ν. 296 α).

Εἰς τὴν Θεσπρωτίαν, ἡ ὁποία περιμένει ἐρευνητὰς διὰ τὰ μόλις ἐπισημανθέντα ἕως τῶρα μνημεῖα τῆς ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἐσημειώσαμεν, μετὰ τὴν πολλῶν ἄλλων ἐνδειξεῶν ὑπάρξεως θέσεων πρὸς ἀνασκαφὴν, τὸ ἐκκλησιδίου τοῦ Ἁγίου Δονάτου. Τοῦτο εὑρίσκεται εἰς ἴσην ἀπόστασιν ἀπὸ τὰ χωρία Ἄγορὰ καὶ Ζερβοχώριον, ἐντὸς ἀρκούντως ὑψομένων ὑπολειμμάτων ἐλληνιστικοῦ φρουρίου, ὅπου διακρίνει τις τάφους σεσυλημένους ἢ μὴ, ὡς καὶ κτίσματα. Τὸ ἐκκλησιδίου (διαστάσεων 7 x 5.50 μ.) ἐσωτερικῶς μὲν εἶναι τελειῶς ἀνανεωμένον, τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ὁμοῦ μαρτυρεῖ ὅτι ἐκτίσθη ἐν μέρει ἀπὸ ὄλικα ἀρχαίου ναοῦ. Πλάκες φέρουσαι τριγλύφους καὶ σταγόνας ἐπὶ ἄλλων μεγάλων πλακῶν σχηματίζουσάν εἶδος εὐθυνηρίας, ἀποτελοῦν τὸ κάτω μέρος τοῦ ναοῦ (Πί ν. 296 β). Ἄφθονα πῆλινα ὄστρακα ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων εἶναι διεσκορπισμένα πέριξ τοῦ ναοῦ.

Εἰς τὴν Θεσπρωτίαν ὁμοίως ἀνήκει ἐν ἀξιόλογον, ἀλλ' ὀλιγότερον γνωστὸν, μνημεῖον τῶν χρόνων τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου. Πρόκειται περὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, κειμένης παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ Κωκυτοῦ (παρὰ ποτάμου τοῦ Ἀχέροντος), εἰς τὸ χωρίον Κυψέλη (πρῶην Τουρκοκάλουκον). Ὁ ἀείμνηστος Δ. Ἐδαγγελίδης εἶχε δημοσιεύσει περὶ αὐτῆς περιλήψιν ἀνακοινώσεώς του εἰς τὰ Πρακτικά τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (τ. Α (1955), σ. 182 - 183). Ἐντὸς χώρου μὲ ἡρειπωμένα κτήρια γύρωθεν, τὰ προσκτίσματα τῆς μονῆς, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ἡ καλῶς σχεδὸν διατηρουμένη Τράπεζα (Πί ν. 297 α), μεταβλημένη σήμερον εἰς ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, σφύζεται ἀνέπαφος, τοῦλάχιστον ἐξωτερικῶς, ναὸς ἀνοικοδομηθεὶς, ὡς εἰκάζεται ἐκ τῆς ἠλαιοειμένης ἐν μέρει ἐπιγραφῆς, τὸ 1242 ἀπὸ τὸν Δεσποτὴν Μιχαὴλ Β' Δούκα (Πί ν. 297 β - γ). Εἶναι ὁ ἴδιος κτήτωρ καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Κάτω Παναγίας τῆς Ἄρτης, μετὰ τὸν ὁποῖον ἄλλωστε ὁ ναὸς οὗτος εἶναι λίαν συγγενῆς ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοιχοδομίας. Ὁ σταυρεπίστεγος αὐτὸς ναὸς ἐντυπωσιάζει ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης ποικιλίας τῆς μορφῆς τῶν στεγῶν ἐξωτερικῶς (Πί ν. 298 α). Μονοκλινεῖς, δικλινεῖς, τετρακλινεῖς ἢ τρουλλῶται στέγατα τέμνουν τὴν ὄλην στέγασιν εἰς διάφορα ὕψη καὶ δίδουν εἰς τὸ μνημεῖον τὴν ἐντύπωσιν τῆς κινήσεως, τὴν ὁποῖαν συμπληρῶνουν αἱ κεραμοπλαστικαὶ διακοσμῆσεις. Τὰ γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους ναοὺς τοῦ 13ου αἰ. πῆλινα

διακοσμητικά μοτίβα, ως όδοντωται ταινία, ζώναι εκ μαιάνδρων, δισέψιλον, κλειδόσχημα, παράλληλοι όρθοί γωνία, «ήλιοι» και άλλα καλύπτουν πλουσίως τήν επιφάνειαν τών τοίχων (Πί ν. 298 β). Όμοίως έναλλασσόμεναι τετράγωνοι μικραί πλίνθοι και ύπόλευκοι πορόλιθοι ή ακόμη έπάλληλοι εις τεθλασμένην γραμμήν σειραί εκ τών δύο αυτών ύλικών εις τά τυφλά παράθυρα προσθέτου χρώμα εις τόν όλον διάκοσμον. Έλπίζομεν νά μελετήσωμεν τό σημαντικόν τουτο μνημείον, τό όποίον πρέπει νά άποκατασταθί δι' άναστηλώσεως.

Σπαράγματα βυζαντινών τοιχογραφιών (Άγγελον 14ου αι.) άνεύρομεν εις μικράν εκκλησίαν του Άγίου Νικολάου, εις τό χωρίον Ράϊκον του Ν. Ίωαννίνων. Πρός τήν αναζήτησιν βυζαντινών τοιχογραφιών εις τήν όλην περιοχήν θά στρέψωμεν βεβαίως τάς έρεύνας ήμών.

Άλλ' ή πρώτη άνίχνευσις τής Ήπειρου μάς άπεκάλυπεν ίδιως πλήθος ναών 16ου - 19ου αι., καταγράφων με τοιχογραφίας ως επι τό πλείστον Ήπειρωτών ζωγράφων. Είναι έν κεφάλαιον τής ιστορίας τής μεταβυζαντινής ζωγραφικής όλίγον γνωστόν έως σήμερον. Ίδιαίτερας χαρακτηριστικοί είναι οί σταυρεπίστεγοι ναοί 16ου - 17ου αι., οί όποιοι συνεχίζουν τήν παράδοσιν τών ναών τής έποχής του Δεσποτάτου τής Ήπειρου. Ως παράδειγμα δίδομεν τήν εκκλησίαν τής Θεοτόκου (Πί ν. 299 α) έδρισκομένην εις Πέντε Έκκλησιές (πρώην Ουζντίνα), όπου σφίζονται και έτεροι εκκλησιαί, δημοσιευθείσαι ύπό του Δ. Εύαγγελίδου εις τά Ήπειρωτικά Χρονικά, τ. Β' σ. 274 - 276. Ό ναός φέρει έπιγραφάς, αι όποιαί τόν χρονολογοϋν εις τό 1610. Είναι κατάγραφος και έχει εις τό ξυλόγλυπτον τέμπλον Μεγάλην Δέησιν με τούς Δώδεκα Άποστόλους ένθρόνους και δύο Άγγέλους όρθίους τής ίδιας έποχής.

Άλλοι τύποι ναών άπαντώντων συχνά έν Ήπειρω είναι αι μονόκλιτοι ή μεγάλοι τρίκλιτοι βασιλικαί του 18ου - 19ου αι., αι όποιαί έχουν κουμπέδες κατά μήκος τών κλιτών και στοάς έξωτερικώς, χωρίς νά άποκλείωνται βεβαίως όλοι οι γνωστοί τύποι ναών.

Έπι τής όδου τής άγούσης προς τήν Ήγουμενίταν είδομεν σειράν χωρίων με ναούς 16ου - 18ου αι. Έκ τούτων άναφέρομεν τήν Κληματιάν (πρώην Βελτισίτα), άπό τό περιέχον τοιχογραφίας τών ζωγράφων Φράγκου και Γεωργίου Δικοτάρη του 1568 μικρός ναός, τόν όποίον έδημοσίευσεν ό Δ. Εύαγγελίδης (Δελτ. Χριστ. Άρχαιολ. Έταιρ., περ. Δ, τ. Α' (1959), σ. 40 - 45). Έντός του χωρίου αυτου σφίζονται ακόμη και άλλοι: 1) Άγιος Δημήτριος, ναός σταυρεπίστε-

γος με χρονολογίαν ΖΕΣ' (= 1558) έξωτερικώς, επι τής Ν. κεραίας του σταυρου, κατάγραφος με λίαν άμαυράς τοιχογραφίας. 2) Κοίμησις Θεοτόκου, μονόκλιτος ναϊσκος με καλώς διατηρημένας τοιχογραφίας του 17ου αι. 3) Ταξίαρχης έδω έχουν καταπέσει αι τοιχογραφία. 4) Άγιος Νικόλαος, ήρειπωμένος.

Όλίγον άπέχουσα από τήν Κληματιάν εύρίσκεται ή Μονή Παλιουρής. Τό Καθολικόν είναι τρίκλιτος, με πολλούς κουμπέδες, βασιλική και πλουσιωτάτην λαϊκήν εικονογράφησιν από τούς ζωγράφους Θεοδόσιον και τόν υίόν του Κωνσταντίνου, τούς Ίωαννίτας, του 1833. Έδω εδρομεν και μικράν εικόνα του Εύαγγελισμου (0,365 x 0,30 μ.) με τήν ύπογραφήν: *Χείρ Έμμανουήλ Ίερέως του Τζάνε ΑΧΟΗ* (1678). Έπι τής εικόνας έπίσης ή έπιγραφή: *δι' έξόδων Χατζή Διονυσίου Πνευματικού.*

Εις τά Γραμμενοχώρια είδομεν τήν μικράν σταυρεπίστεγον εκκλησίαν του Άγίου Γεωργίου του 1615 εις τό χωρίον Βαγενήσι, από όπου και οί δλόσωμοι Άπόστολοι από τήν Μεγάλην Δέησιν επι του ξυλόγλυπτου τέμπλου (Πί ν. 299 β). Εις τό χωρίον Γραμμένον, εις τούς Άγίους Ταξίαρχας, μεγάλην νεωτέραν βασιλικήν του 1819, φυλάσσεται πολυπρόσωπος εικών τής Δευτέρας Παρουσίας (διαστάσεων 1.18 x 0,83 μ.) με τήν ύπογραφήν: *Κόπος και σπουδή Θεοδώρου Πουλάκη του Κρητός*, πανομοιότυπον εικόνας σφζομένης άλλοτε εις τόν ναόν τής Έλεούσης τής νήσου Ίωαννίνων και δημοσιευθείσης ύπό του άεμνήστου Γ. Σωτηρίου (Ήπειρωτικά Χρονικά τ. Β' (1931) σ. 5 - 9, πίν. Β').

Νοτιοδυτικώς τής πόλεως Ίωαννίνων, έντός δυσπροσίτων φαράγγων, είναι τά Κατανοχώρια. Σφίζονται έδω ναοί του 17ου αι., οί όποιοι, εκτός τών τοιχογραφιών, περιέχουν ακόμη και καλές εικόνας.

Εις τό χωρίον Πάτερον ό ναός τής Άγίας Παρασκευής, Καθολικόν άλλοτε μονής, άνεγερθείς συμφώνως προς τήν έπιγραφήν του τό 1650, έχει νεωτέρας τοιχογραφίας. Εις τό ξυλόγλυπτον τέμπλον του μεγάλοι δεσποτικαί εικόνες με άφιέρωσεις και χρονολογίας του δευτέρου ήμίσεος του 17ου αι. 1) Άγία Παρασκευή με σκηνάς του βίου της πέριξ. 2) Άγιος Όνούφριος με έπιγραφήν: *Δέησις του δούλου του θεου Νικολάου Ίερέως.* 3) Άγιος Ίωάννης ό Πρόδρομος με έπιγραφήν: *Δέησις τής δούλης του Θεου Αρχόντως του Μίχου, ΑΧΞΓ* (= 1663). 4) Χριστός ένθρονος με έπιγραφήν: *Δέησις του δούλου του Θεου Θεοδώρου Πούλου, ΑΧΝΑ* (1651). 5) Θεοτόκος ένθρονος, με έπιγραφήν: *Δέησις του δούλου του*

θεοῦ Ἰωάννου Γκούα (Πί ν. 299 γ), 6) Ἅγιος Νικόλαος ἔνθρονος, 7) Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ μετὴν ἐπιγραφῆν: *Δέσις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Σταύρου, ΑΧΨΔ* (1691). Ἐκτὸς τῶν εἰκόνων αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τὴν χαρακτηριστικὴν τεχνολογίαν τῶν ἡπειρωτικῶν εἰκόνων, ὑπάρχει καὶ εἰκὼν τῆς Κοιμήσεως, Κρητὸς ζωγράφου τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἐξίτηλος: *Δέσις τῆς δούλης. ΑΧΞΔ* (1664).

Εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας Κορυθιανῆς μετὴν τοιχογραφίας τοῦ 17ου αἰ. σφάζεται ἀκόμη ὁ χορὸς εἰκόνων. Ἄλλη ἐκκλησία τοῦ 1662 ἀνανεωθεῖσα πολλὰκις, εἶναι ἡ τοῦ Ἁγίου Συμεῶν εἰς τὴν Κορυθιανὴν ὁμοίως.

Εἰς τὸ χωρίον Πλαίσια μεγάλη ἐκκλησία μετὴν τοιχογραφίας. Εἰς τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον, ἀπὸ ὅπου δυστυχῶς ἐκλάπησαν πρὸ ἔτους αἱ εἰκόνες, ὑπάρχουν ἀκόμη δύο μεγάλαι εἰκόνες: 1) Ἅγιος Ἀθανάσιος, μετὴν ἐπιγραφῆν: *Δέσις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Θεοδοῦ Νίκα*, 2) Ἅγιος Ἰωάννης μετὴν σκηνᾶς τοῦ βίου του καὶ τὴν ἐπιγραφῆν: *Δέσις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωάννου Μιχούτζη* (;) *ΑΧΝΓ* (1653).

Εἰς τὴν Ἀετοράχην, ὁ Ἅγιος Βλάσιος, ναὸς τοῦ 1647. Ἄλλη ἐκκλησία, ὁ Ἅγιος Μηνᾶς μετὴν τοιχογραφίας τοῦ 1788, ἀπὸ ἐντοπίους ζωγράφους τῆς ἐποχῆς, ὡς λέγεται εἰς τὴν ἐπιγραφῆν: *Ἱστορήθη διὰ χειρὸς ἐμοῦ ταπεινοῦ Κωνσταντίνου καὶ Σέριου τῶν Ἱερῶν ἐκ κόμης Κορίνθου, ἔτους ΑΨΠΗ* (1788) *Σεπτεμβρίου 15*. Τοῦς ἐντοπίους αὐτοὺς ζωγράφους εὗρομεν καὶ εἰς τὴν πλυσίον κειμένην Φανερωμένην, μεγάλην τρίκλιτον βασιλικὴν μετὰ πολλοὺς κομπέδες. Πλουσιωτάτη διακόσμησις μετὰ λαϊκὰς τοιχογραφίας εἰς ἀπείρους πολυπροσώπους σκηνᾶς, καλύπτει ὅλην τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν. Ἐκτὸς τῶν συνήθων ἀγιογραφικῶν θεμάτων εἰκονίζονται καὶ λεπτομέρειαι μετὰ λαϊκὴν φαντασίαν, ὡς π.χ. τὰ ἐν τῇ Κιβωτῷ ζῶα, οἱ μῆνες μετὰ τὰ ζῶδια, τὸ πῦρ, ἡ χάλαζα, ἡ χιών, οἱ κρύσταλλοι, ὅλα μετὰ πραγματιστικὴν μορφήν, ἐκτελούμενα μετὰ ἐλευθερίαν καὶ ἀφηγηματικὴν διάθεσιν. Ἐπιγραφή ἐπάνω ἀπὸ τὴν δυτικὴν θύραν, ἐσωτερικῶς, ἀναφέρει καὶ αὐτὴ λεπτομερῶς τοὺς συντελέσαντας εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου:

Ἱστορήθη ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας Δεσποῖνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, ἀρχιερατεῦντος τοῦ πανιερωτάτου καὶ λογιωτάτου Μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Ἰωαννίνων Κυρίου Κυρίου Μακαρίου, διὰ συνδρομῆς καὶ ἐπιτροπείας ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα καὶ ἄνωθεν ἑννέα κομπέδες Παναγιώτου Βενέτη, ὁ Παντοκράτωρ καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ

διὰ χειρὸς Νικολάου τοῦ Πλακίδα, ὁ δὲ Πρόδρομος καὶ ἡ Παναγία διὰ χειρὸς Ἀθανασίου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, τὸ δὲ ἱερόν καὶ δύο κομπέδες ἔξω τοῦ Ἱεροῦ διὰ χειρὸς Χριστοῦ Ἱερῶς καὶ Γεωργίου αὐταδέλφων. Ἀπὸ τὸν Μεγάλῃς Βουλῆς Ἀγγελοῦ καὶ Ἀποκάλυψιν καὶ Πᾶσαν πνοὴν καὶ κάτωθεν οἱ ἔξι κομπέδες διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης Κωνσταντίνου καὶ Γεωργίου Λιανῶν καὶ διὰ χειρὸς οἱ κάτωθεν ἔξι κομπέδες Κωνσταντίνου Ἱερῶς ἐκ τῆς χώρας ταύτης καὶ Σέριου μαθητοῦ αὐτοῦ. ΑΨΠΖ (1787) *Ἰαννουαρίου 23*.

Εἰς τὰ Ζαγόρια, μίαν ἀπὸ τὰς ὠραιότερας ὄρεινὰς περιοχὰς τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων, ἐπεσκέφθημεν:

1) τὴν Μονὴν Βουτσᾶς. Σφάζονται κελλία καὶ τὸ Καθολικόν, κατὰγραφον μετὰ τοιχογραφίας τοῦ 1680 καὶ δεσποτικὰς εἰκόνας τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἔνθρονος εἰς τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον φέρει κάτωθεν ἐπίγραμμα τοῦ οἰκτροῦ Ἰωάννου εἰκονογράφου.

2) Τὸ χωρίον Μονοδένδρι, ἄνωθεν τῆς χαράδρας Βίκου, ὅπου ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ μετὰ τοιχογραφίας τοῦ Μιχαὴλ ζωγράφου καὶ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντίνου ἐκ τῆς κόμης Λινοτόπι, τοῦ 1620 (βλ. κατωτέρω σ. 303).

3) Εἰς τὸ χωρίον Νεγάδες ὑψοῦται μεγάλη τρίκλιτος βασιλικὴ μετὰ στοὰν γύρω καὶ τοιχογραφίας τοῦ 1795 ἀπὸ τοὺς Καπεσοβίτας ζωγράφους Ἰωάννην καὶ τὸν υἱόν του Ἀναστάσιον (Πί ν. 300 α).

Εἰς τοὺς Νεγάδες, ὅπως καὶ εἰς ὄρισμένα ἄλλα Ζαγοροχώρια (Τσεπέλοβον καὶ λοιπὰ), σφάζονται ἀκόμη τοιχογραφίαι εἰς ἀρχοντικά. Ζωγραφισμένα ἀπὸ λαϊκοὺς ζωγράφους, μετὰ τὴν τεχνικὴν τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ναῶν, παριστάνουν ἐντὸς ὀρθογωνίων διαχωρῶν πολύχρωμα δοχεῖα μετὰ ἄνθη, τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τζαμιά, ἐκκλησίας καὶ ἄλλα θέματα. Ἐπίσης εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν σφάζονται ἀκόμη καλλιγράμμοι παλαιαὶ γέφυραι, ὡς ἡ Γέφυρα Κόκκορη, ἡ Γέφυρα Λαζαρίδη, ἡ Γέφυρα Μύλου, ἡ Γέφυρα Καλογήρου καὶ πολλαὶ ἄλλαι. Ἐπεσκέφθημεν ἐπίσης τὰ χωρία Γρεβενίτι, Φλαμπουράρι, Κουκούλι, Βίτσα, Κήπους καὶ διεπιστώσαμεν ὅτι παντοῦ ὑπάρχουν ἐκκλησίαι κατὰγραφοί.

Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ (Πί ν. 300 β) εἶναι ἐν δείγμα χαρακτηριστικῆς λαϊκῆς τοιχογραφίας τῆς Ἠπείρου ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Παρασκευὴν τοῦ χωρίου Βλαχάτανον.

Ἡ ἐντύπωσις ἐκ τῆς πρώτης ἐπαφῆς μετὰ τὰ μνημεῖα τῆς ὑπαίθρου τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων, ἔξ ὧν ἀναφέρομεν ἐνταῦθα ἐνδεικτικῶς ὄρισμένα, ὑπῆρξεν ἀποκαλυπτικὴ τῶν δυσκολιῶν, τὰς ὁποίας

μέλλομεν νά συναντήσωμεν διά τήν διαφύλαξιν τούτων. Όλοι σχεδόν οί ναοί, τούς όποιους έπεσκέφθημεν, έχουν ανάγκην συντηρήσεως, όπως δέ εύρίσκονται μακράν και εις χωρία έρημούμενα έσχάτως διά τής μεταναστεύσεως, κινδυνεύουν νά καταρρεύσουν λόγω έγκαταλείψεως. Άλλο μέγα ζήτημα είναι ή διαφύλαξις τών εικόνων από τας άρπακτικάς βλέψεις τών άρχαιοκαπήλων.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΗΠΕΙΡΟΥ

Αί έργασιαί στερεώσεως έξετελέσθησαν διά συνεργείου κτιστών εκ Κονίτισης, οίτινες είχαν έργασθ ή επί σειράν έτών εις άναστηλώσεις τής ΙΑ΄ Έφορείας Άρχαιοτήτων. Λόγω του περιουρισμού τών πιστώσεων και του προκεχωρημένου χειμάνος αί έργασιαί περιωρίσθησαν εις μνημεία χρήζοντα άμέσου έπεμβάσεως και όπωςδήποτε προσιτά.

Τās έργασιας επέβλεπεν ό Έπιμελητής κ. Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, όστις και εκθέτει κατωτέρω τὰ περι αυτών.

ANNA XATZHNKOLAΟΥ

Κατά τούς μήνας Δεκέμβριον 1965 και Ίανουάριον 1966 έξετελέσθησαν αί ακόλουθοι έργασιαί στερεώσεως μνημείων:

1. **Κάστρον Ίωαννίνων.** Έστερεώθησαν και συνεπληρώθησαν έτοιμόρροπα τμήματα του έξωτερικού τείχους του Κάστρου επί τής παραλιακής λεωφόρου Διονυσίου Σκυλοσόφου, ως και τμήματα του έσωτερικού περιβόλου (Πί ν. 301 α - β). Έκλείσθη επίσης δωδεκάς εισόδων καταφυγίων, σκαφέντων κατά την εποχήν του πολέμου έντός του τείχους του έσωτερικού περιβόλου. Τέλος έστερεώθησαν έτοιμόρροπα τμήματα του κατά την δόδον Μάνθου Οικονόμου μπεζεστενίου και έφράχθη τουτο διά σιδηρού πλέγματος.

2. **Τουρκικός λουτρών (χαμάμ) έντός του Κάστρου Ίωαννίνων.** Ό θόλος του έφερε μεγάλας όπας και μέγα τμήμα του τυμπάνου είχε καταστραφ ή. Πρός στερέωσιν του θόλου άνεκτίσθη μέχρις ώρισμένου ύψους τó όκταγωνικόν τύπανον και εκλείσθησαν διά παλαιών πλίνθων αί όπαι πλην τής επί τής προσόψεως, δι' ήν δέν ύπάρχουν σαφή στοιχειά, εάν ύπήρχεν εκεί παράθυρον ή όχι. Έστερεώθησαν δύο κόγχαι του πρώτου (βορείου) διαμερίσματος (Πί ν. 302 α - β).

3. **Νήσος Ίωαννίνων.** Έγένετο άνάσυρσις τών κεράμων τής στέγης του νάρθηκος τής μονής

Προδρόμου και έπεσκευάσθη τó υπέρθυρον τής νοτίας θύρας αυτου. Έστερεώθη τó νότιον τμήμα του δαπέδου του ιερού του ως άνω ναου, υπό τó όποιον ύπάρχει κρύπτη. Εις την μονήν Άγίου Νικολάου Ντίλιου έγινετο μερική άνάσυρσις τών κεράμων τής στέγης τών Δ. του καθολικού κελίων.

4. **Κορύτιανη Κατσανοχωρίων.** Έγένετο άποχωμάτως κατά την νοτιάν και την ανατολικήν πλευράν του ναου του νεκροταφείου (Παναγίας) και άφηρέθησαν δύο δένδρα, άτινα έφύοντο παρά τόν νότιον τοίχον. Η έργασία αυτη ήτο αναγκαία, διότι οί τοίχοι διεποτιζόντο και κατεστρέφοντο αί τοιχογραφίαί του ναου. Διά νά μη διαποτιζώνται τὰ θεμέλια, έστρώθη τó ανασκαφέν τμήμα διά σκυροκονιάματος, επί του όποιου έτοποθετήθησαν πλάκες. Διηνοίχθη μικρός χάνδαξ, διά του όποιου τὰ Ν. και Α. του ναου ρέοντα ύδατα θά διοχετεύωνται Α. του περιβόλου του νεκροταφείου.

5. **Καλέντζι Κατσανοχωρίων.** Έπεσκευάσθη ή στέγη του ναου του Άγίου Νικολάου, διά τής όποιας διήρχοντο τὰ δμβρια ύδατα, με άποτέλεσμα νά καταστρέφονται αί τοιχογραφίαί.

6. **Ραβένια Δωδώνης.** Έγένετο διαμόρφωσις τών κατά την βορείαν πλευράν του ναου κατασκευασθεισών πρό έτών τριών άντηρίδων, ώστε νά μη διαποτιζώνται από τὰ δμβρια ύδατα. Συνεπληρώθη ή τοιχοποιία τής βάσεως τής τριπλεύρου άψίδος και έγινετο μερική άνάσυρσις τών πλακών τής στέγης.

7. **Μονή Παλιουρής.** Τó έδαφος κατά την νοτιάν πλευράν του καθολικού είναι πολú ύψηλότερον του έσωτερικού δαπέδου. Τά εκ τής στέγης καταπίπτοντα δμβρια ύδατα διεποτιζόν τó χώμα και τόν νότιον τοίχον του καθολικού με άποτέλεσμα νά ύφίστανται σοβαράν φθοράν αί κοσμοϋσαι τόν τοίχον τουτον τοιχογραφίαί. Έγένετο άποχωμάτως εις βάθος περίπου 0,80 μ. κατά τó ανατολικόν τμήμα τής νοτίας πλευράς του καθολικού, ως και μικροτέρα τοιαύτη παρά τόν ανατολικόν τοίχον. Τά άποχωματισθέντα τμήματα έστρώθησαν διά σκυροκονιάματος καλυφθέντος διά πλακών.

8. **Βροσίνα.** Έγένετο άνάσυρσις τών πλακών τής στέγης του κυρίως ναου και του νάρθηκος εις την διαλελυμένην μονήν τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου, απέχουσαν 10' νοτίας του χωρίου.

9. **Πετροβίτσα Θεσπρωτίας.** Κατά τó παρελθόν έτος ή ΙΑ΄ Άρχαιολογική Περιφέρεια είχε προβ ή εις ανακατασκευήν τής στέγης του κυρίως ναου και του έσωνάρθηκος τής βασιλικής τής Κοιμήσεως. Ηδη ή έργασία εκείνη συνεπλη-

Ἡπειρος: α. Βουλγαρέλιον Ν. Ἔαρτης. Κόκκινη Ἐκκλησιά. Προσωπογραφία Ἰωάννου καὶ Ἄννης Τζιμισκῆ. Τοιχογραφία 13ου αἰ., β. Ζερβοχώριον Θεσπρωτίας. Ἐκκλησιδίων Ἁγίου Δονάτου

Α. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

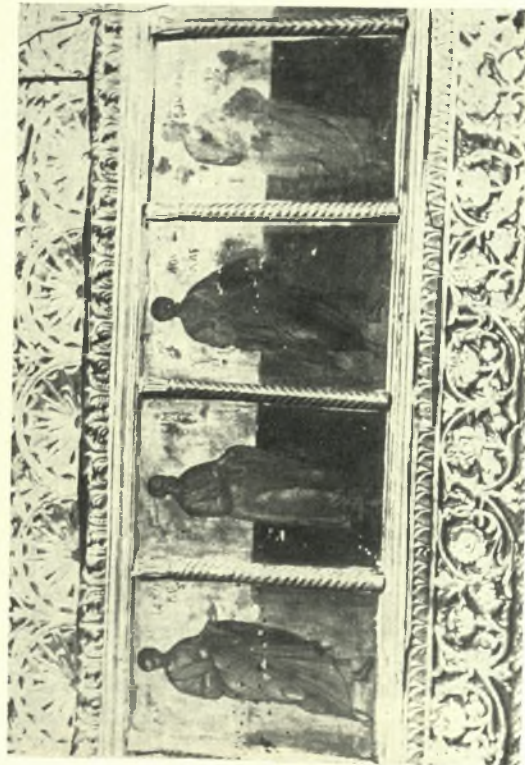
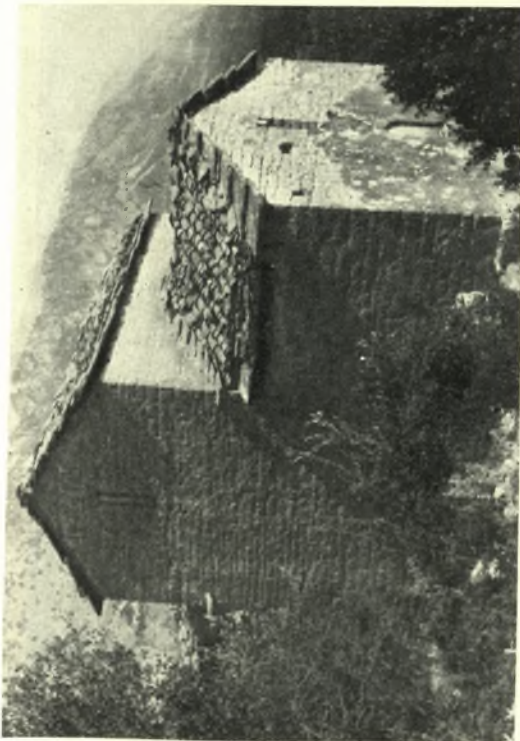
Ἡπειρος. Κυψέλη Θεσπρωτίας: α. Ἡ Τράπεζα τῆς μονῆς Ἁγίου Δημητρίου. β. Ἄψις, β-γ. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἁγίου Δημητρίου, τοῦ ἔτους 1242

A. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ἡπειρος. Κυψέλη Θεσπρωτίας: α - β. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Ἁγίου Δημητρίου καὶ ΒΑ. ἄποψις αὐτοῦ

Α. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ἡπειρος: α. Πέντε Ἐκκλησιᾶς Θεσπρωτίας. Ναός Θεοτόκου, 1610, β. Βαγενῆσι Ν. Ἰωαννίνων. Ἀπόστολοι ὑπὸ τὴν Μεγάλῃν Δέησιν τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου, 17ου αἰ., γ. Πάτερων Κατσανοχωριῶν. Ἁγία Παρασκευή, Εἰκὼν Θεοτόκου Βρεφοκρατούσης

Α. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ἡπειρος. Ν. Ἰωαννίνων: α. Νεγάδες Ζαγορίου. Κοίμησις καὶ Ἀπόστολοι. Τοιχογραφία ἀπὸ τὸν ναὸν Ἁγίου Γεωργίου, 1795, β. Βλαχάτανον. Γέννησις. Λαϊκὴ τοιχογραφία ἀπὸ τὸν ναὸν Ἁγίας Παρασκευῆς, 18ου αἰ.

Α. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ